

MINNA MAIJALA

*KATRI
VALA*

Kulkuri & näkijä

HELSINGISSÄ KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ OTAVA

© Minna Maijala ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2021

Teoksen kirjoittamista ovat taloudellisesti tukeneet Suomen tietokirjailijat, Otavan Kirjasäätiö, Suomen Kulttuurirahasto ja Jenny ja Antti Wihurin rahasto.

ISBN 978-951-1-38243-0

OTAVA
KIRJAPAINO

Keuruu 2021

4041 0037
Painotuote

Vilille & Kaarlolle

SISÄLLYS

PROLOGI 9

I LAPSUUS: AAVISTUS 17

Pohjoinen rajakylä 19

Itärajan tuntumassa 38

Kotikirjallisuus oy 54

II NUORUUS: KUOHU 77

Karin Wadenströmistä Katri Valaksi 79

Ekspressionistien heimo 108

Eksotiikan papitar kyläkoulun opettajana 151

III KYPSYYS: VOIMAKAS,

ALISTUNUT TYYNEYS 205

Taudin merkitsemä 207

Vapaan ajattelun soihdunkantajat 260

Hävittyjä taisteluita 246

EPILOGI: SPEKTAAKKELI JA MYYTTI 389

Prologi

”**N**äettekö, miten kaunis elämä on kaikissa vaiheis-
sansa, kun se on oikein eletty: enkelinsuloinen,
huoleton lapsuus, täynnä sanatonta aavistusta,
siementä; ylpeä, mieletön, ihana ja tuskallinen
nuoruus täynnä uhmaa ja kirousta, kuohua ja kaukaisia maita,
hyvyyttä ja pahuutta, epätoivoa ja onnea ja tuhansia kysymyk-
siä ja sen jälkeen voimakas ja alistunut, kaunis tyyneys siksi, että
oma itse ei ole enää keskeisin, olemme löytäneet itsemme unoh-
tamalla itsemme niiden tähden, joita rakastamme. Ja elämä jat-
kuu.”

Näin kirjoitti 23-vuotias Karin Wadenström 28. huhtikuuta 1925 oikeustieteen opiskelija Bo Thermanille, joka oli kirjoittanut hänelle *Nuoressa Voimassa* julkaistujen runojen johdosta ja kysyi elämän tarkoitusta. ”Ymmärtää elämää ja sen tarkoitusta – se on maailman vaikein asia”, hän pohtii ja tulee lopputulokseen, että eläminen on elämistä, kulkemista hänen kuvaamiensa vaiheiden kautta myrskyjen läpi kohti tyventä.

Nuoren Karin Wadenströmin – joka oli tuolloin jo ottanut käyttöön kirjailijanimen Katri Vala – kuvaama elämän kaari on ihanteellisin sävyin maalattu. Ehkä se oli juuri sellainen kuin mitä hän toivoi itselleen siinä vaiheessa elämäänsä, vasta kaksi vuotta aiemmin valmistuneena opettajana, ollessaan aivan sen kynnyk-

sellä, että alkoi ajatella itseään kirjailijaksi. Joka tapauksessa kirjoituksessa on kaunista haikeutta, vanhan sielun tarkkanäköistä viisautta. Lauseiden muoto on hiottu, kirjeeseen on tehty sen osalta korjauksia, sanoja on vaihdettu, sävyä haettu tarkalla runoilijan korvalla. Tuolloin Katri Valalla oli elettyä elämää takana vasta vähän, mutta raskas lapsuuden aika oli kypsytännyt hänen havaintojaan ja ajatuksiaan niin, että hänen sanoissaan oli myös syvää ymmärrystä sellaiselle, mitä hän ei vielä itse ollut ehtinyt kokea: nuoruuden epätoivolle ja pettymyksille, elämän rajallisuuden hyväksymiselle ja itsestä luopumiselle. Näin jälkeen päin kirjoituksesta on tunnistettavissa yhdenmukaisuutta Valan elämän kirkkaimpiin hetkiin: sanattoman aavistuksen lapsuuteen, kuohuvaan nuoruuteen ja kypsään alistuneeseen tyyneyteen.

Kuka oli kirjailija Katri Vala?

Katri Vala oli vahvasti itsetietoinen kirjailija. Kirjoittaessaan hän ei haparoinut eikä epäröinyt. Hän teki vain vähän korjauksia ja puolusti tekstejään kiivaasti, jos joku teki korjausehdotuksia. Runoilijana Vala oli näkijä, ajattelijana taas avoin tarkkailija, mutta lehtiteksteissään ehdoton ja varma. Havainnoijana ja keskustelijana hän oli hyvin älykäs, niin ovat monet kertoneet, mutta hänen runonsa eivät syntyneet järjellä, vaan tulivat hänelle miltei valmiina, luonnonvoimaisina puuskina, näkyinä, joiden esiin purkautuminen uuvutti ja vei voimat.

Uuden ”vapaamittaiseksi” kutsutun vapaan rytmin kirjoittaminen vaati sekin kuuntelemista herkällä tietoisuudella. Valalla oli omalle rytmilleen korkeat vaatimukset.

”Ikkunat auki Eurooppaan!” julisti *Tulenkantajat*, 1920-luvun nuorten runoilijoiden kapinallinen foorumi. Kosmopoliitti avoimuus ja kansainvälisten vaikutteiden seuraaminen taistelivat ajan kansallisten arvojen ja sisäänpäin kääntyneen taantumuksen kanssa ja 1930-luvulle tultaessa paneurooppalaiset, pasifistiset ja ihmisarvoa kannattavat aatteet oli tuomittu epäisänmaalliseksi ja vaaralliseksi ”kommunismiksi”. Katri Vala ei koskaan

ollut äänekkäimpänä julistamassa pariisilaisen suurkaupungin autuutta tai modernin flanöörielämän upeutta, vaan hän tarkkaili muun nuorison juhlia erakon silmin, hieman erillään. Mutta 1930-luvulle tultaessa hän oli sinnikkäimpiä ja lujatahtoisimpia demokraattisten arvojen puolestapuhujia ja taisteli pitääkseen ikkunat auki ja kirjallisuuden, taiteen ja ajatukset vapaassa liikkeessä. Katri Valalle, ”ihmisen rakastajalle”, ihmisarvo ja sananvapaus olivat ehdottomia ja kyseenalaistamattomia.

Ihmisenä Katri Valassa vuorottelivat kaksi voimaa: käytännöllinen taloudellisia, terveydellisiä ja perheeseen liittyviä ongelmia ratkova mieli, joka jatkuvasti tarkkasi huomista ja kantoi vastuuta kaikesta, ja toinen, hetkessä läsnä oleva, paikoilleen pysähtynyt mieli, joka tarkkaili elämää aistit avoimina, näki ja ymmärsi. Vastuullinen mieli etsi kotia, kulki paikasta toiseen, järjesteli elämää ja valmisteli kaiken siirtymistä varten, kun olosuhteet olivat käyneet mahdottomaksi. Tuo mieli oli surumielinen vaeltajan, kulkurin, mieli, joka oli alati liikkeellä löytääkseen kodin ja juuret – pysyvän turvapaikan itselleen ja läheisilleen – mutta ei koskaan sitä löytänyt.

Toinen runoilijan ja erakon mieli puolestaan vetäytyi havainnoimaan ja tarkkailemaan. Nuoruuden huumassa tämä oli se Katri Valan mieli, joka loi eksoottisia näkyjä ja fantasioita, joilla elävöitti elämän harmautta ja koki syvää, luonnonvoimaista ja liki eroottista yhteyttä luontoon. Ankaran, mustan yhteiskunnallisen ajan kypsyttämänä juuri tämä mieli näki, kuinka pieni ja vähäarvoinen oli ihminen fasistisen, sotaa ihannoivan mahtipontisuuden silmissä. Tämä oli se mieli, joka korotti äänensä suojelakseen ihmistä ja tehdäkseen ihmisen ja tämän ainutlaatuisen elämän arvon näkyväksi myös muulle maailmalle. Tämä oli se palava mieli, joka ei voinut vaieta näkemästään.

On tietyllä tavalla luonnollista, että ihmisellä, jonka elämä jakautui kahteen keskenään varsin yhteensopimattomaan rooliin,

oli kaksi nimeä, Karin Wadenström ja Katri Vala. Hän ei koskaan ottanut kirjailijanimeään viralliseksi nimekseen, isän sukunimi Wadenström vain vaihtui avioitumisen myötä Heikeliksi. Ystävilleen ja läheisilleen hän oli lapsesta saakka Kati. Mutta jo varhain tuli luonnollisen henkilön rinnalle kirjailija Katri Vala, joka alkoi elää omaa elämäänsä ihmisten mielikuvissa, ja johon liitettiin Karin Wadenströmille hyvin vieraita piirteitä, kuten boheemius ja löyhä moraali.

Karkeasti ottaen Karin Wadenström / Heikel oli todellinen ja konkreettisesti elämästä vastuuta kantava puoli, Katri Vala oli nuoruuden esitys, roolileikki, joka kasvoi kiinni luonnolliseen henkilöön ja kehittyi ihmisten odotusten ja Valan omien syvien näkyjen ristipaineessa. Oli hetkiä, jolloin rooli Katri Valana oli viedä häneltä järjen, ja hän uhkasi heittäytyä ikkunasta. ”Katri Vala est morte!” eli ”Vala on kuollut”, hän julisti ja halusi elää tavallista elämää. Mutta kypsyessään Katri Vala juurtui osaksi hänen elämäänsä ja merkitsi paitsi julkista kirjailijanroolia myös syvää henkilökohtaista tarvetta – ja lupaa – pysähtyä yhteiskunnan tarkkailuun ja syvältä kumpuavien runonäkyjen äärelle.

Tärkeäksi muodostunut kirjeenvaihto Bo Thermanin kanssa alkoi pseudyonymien takaisella piiloleikillä. Therman oli kirjoittanut ensimmäisen kirjeensä nimellä Hans Renström ja Katri Vala vastasi leikkisästi 28. huhtikuuta 1925: ”Olettakaamme nyt, etten minä ole Katri Vala, vaan hänen runouteensa perehtynyt seikkailulle hajahtavia kokemuksia tavoitteleva joku muu. Totisesti olisitte sen ansainnut. Sen ainakin voitte uskoa, että tunnen Katri Valan hyvin, pienuudesta pitäen, niin hyvin kuin naisen, tuon merkillisen mutkikkaan luomuksen, yleensä voi tuntea. [– –] Ja minä kirjoitan myöskin, tietysti vain plagiaatteja pitemmälle kehittyneen ystäväni Katri Valan runoista.” Voi hyvin kuvitella, että elämä Karin Wadenström–Katri Valana on saattanut joskus todella tuntua juuri noin jakautuneelta ja absurdilta.

Sama dilemma on edessä tietenkin myös elämäkerran kirjoittajalla. Kuinka kirjoittaa elämäkerta kirjailijasta nimeltä Katri Vala, joka ei ole luonnollinen henkilö vaan nimimerkki, mielikuvista rakennettu hahmo, rooli, josta ihminen sen takana itsekin pyristeli välillä eroon? ”Katri Vala” on kirjailijan tuotemerkki, brändi, eikä nimeä voi käyttää luonnolliseen tapaan etunimi-sukunimi-yhdistelmänä. Esimerkiksi Bo Thermanille hän kirjoitti kirjailija Katri Valana, yksityisenä Karin Wadenströminä ja sinutteluväleihin siirrettyä Karin-nimellä. Useimmille ystävilleen ja läheisilleen hän oli Kati.

Katri Valan aviomies Armas Heikel korjasi Valan aiemman elämäkerran kirjoittajan Kerttu Saarenheimon tapaa kutsua kirjailijaa Katriksi. Armaan mukaan häntä saattoi kutsua Kariniksi tai Katiksi, tai sitten Katri Valaksi. Mutta ei Katriksi – julkisella kirjailijalla ei ollut yksityistä sinuttelunimeä. Olen kuitenkin ottanut vapauden viitata häneen myös nimellä Vala, joka luonnollisesti kutsuu esiin illuusion, että kyseessä olisi todellinen, luonnollinen henkilö. Palaan pohtimaan kirjailijanimen ja yksityishenkilön välistä eroa silloin, kun se erityisesti problematisoituu hänen elämässään.

Minulle on ollut tärkeää, että kirjoittaessani naisten työstä, osaamisesta tai ylipäätään ammatti-identiteettiin kuuluvista asioista käytän koko heidän nimeään tai sukunimeä samoin kuin kirjoitetaan miehistä. Nimeäminen Katiksi tai Katri Valaksi kutsuu hänestä esiin erilaisia puolia ja sävyttää kuvausta intiimiksi ja yksityiseksi tai julkiseksi ja itsetietoiseksi ammattimaiseksi. Tasapainoilu näiden toisiinsa kietoutuneiden ihmisyyden puolien kanssa on haastavaa, mutta myös kiehtovaa.

Katri Valan kirjailijakuvan kertomuksellisuutta lisää se, että repaleisten lähdeaineistojen takia häntä kohti voi pyrkiä usein vain toisten kautta. Valan kirjeenvaihdosta on usein jäljellä vain hänelle lähetetyt vastaukset, joista on täytyntä yrittää herkällä

korvalla päätellä, mitä runoilija mahdollisesti oli kirjoittanut ja mihin sävyyn. Lukemattomat palavasieluiset kirjeet, joita Vala kirjoitti kirjailijatovereilleen Olavi Paavolaiselle, Elina Vaaralle, Yrjö Jylhälle ja monelle muulle, ovat tuhoutuneet. Suurimpia ja eheimpiä säilyneitä arkistokokonaisuuksia ovat Erkki Valan ja Armas Heikelin kanssa käydyt kirjeenvaihdot. Ehkä Valan monet kirjeet tuhosi sota, ehkä välinpitämättömyys. Ehkä ainoastaan läheisimmät uskoivat Katri Valan kestävään merkitykseen ja halusivat siksi säilyttää kirjeitä huolella ja hartaudella.

Elämäkertatutkijan onneksi Katri Vala itse kuitenkin säilytti saamansa kirjeet, mikä on pienoinen ihme ajatellen, kuinka monta kertaa hän muutti elämänsä aikana. Talvisodan ja välirauhan aikana Vala kirjoitti myös päiväkirjaa, joka paljastaa hetkeksi näkyviin myös hänen omat yksityiset ajatuksensa. Kirjeitään samoin kuin päiväkirjaansa Vala käytti keskustellakseen häntä askarruttavista yhteiskunnallisista tai runouteen liittyvistä asioista, ja luonnollisesti silloin, kun hänellä oli mahdollisuuksia runsaaseen kasvokkaiseen keskusteluun, hän kirjoitti vähemmän. Siksi joitakin tärkeitä vaiheita, kuten 1930-luvun kansalaisaktivismia, on täytynyt osin kuvata Valan julkaistujen kirjoitusten ja verkostojen kautta.

Myös aikaisten muistelmat ovat olleet tämän teoksen tärkeitä lähteitä. Elämäkerrallisen tiedon lähteinä muistelmiin on aina suhtauduttava varauksella, mutta Valan kohdalla on ollut onni, että niitä on ollut niin paljon. Monien muistelmien kaleidoskoopissa tarinat heijastelevat toisiaan, peilaavat toisiaan ja antavat samoihin tapahtumiin useita näkökulmia. Toisinaan on kiinnostavaa tempautua kertojan, muistelijan mukaan ja nauttia hyvästä kertomuksesta tietoisena siitä, että se on vain hänen rajatusta ja motivoidusta näkökulmastaan kerrottu tarina. Olen pyrkinyt aina tiedostamaan, millainen on kertojan näkökulma ja suhtautuminen kertomaansa ja milloin hän on tapahtumia muistellut tai kertonut. Usein juuri kertojan/muistelijan positio antaa par-

haat avaimet ymmärtää, mitä todennäköisesti oli todellisuudessa tapahtunut ja miten asiat ja ihmiset liittyivät toisiinsa.

Katri Valasta ja 1920-luvun nuorista runoilijoista on lukemattomia kertomuksia ja muistelmia. He olivat legendaarinen Suomen itsenäisyyden ajan ensimmäinen kirjailijasukupolvi, josta jo omana aikanaan syntyi huhuja ja villejä tarinoita, jotka jäivät elämään. Vuosikymmeniä myöhemmin, kun heitä haastateltiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran SKS:n kirjailijahaastattelusarjassa, heidän kertomuksensa 1920-luvusta olivat keskenään hyvin erilaisia. *Kirjailijat puhuvat* -teoksessa (1976) julkaistuista haastatteluista näkyy myös läpi, että monet olivat hyvin todennäköisesti lukeneet Kerttu Saarenheimon *Tulenkantajat*-monografian, joka oli ilmestynyt kymmenen vuotta aiemmin. Kirjailijoiden muistelmista tuli näin osin kehämäisiä, kun he vahvistivat tutkijoiden käsityksiä, joita nämä jälkikäteen kysyivät jo vakiintuneen aseman saaneiden tulkintojen todistukseksi. Haastattelusarjaa toteutettaessa kertomus tulenkantajista oli jo kanonisoitu osaksi suomalaista kirjallisuushistoriaa, eikä sillä ollut suurtakaan vaikutusta, että monet haastatelluista myös kyseenalaistivat sen. Tarinasta oli tullut todellisuutta vankempi.

Tulenkantajat on tarina kertomisen vallasta. Niin on myös Katri Valan tarina. Merkillisintä on, että hänen tarinansa lavastajan, käsikirjoittajan ja kertojan vallasta kiistelivät miehet, osittain jo Valan eläessä. Paavolainen rakensi Katri Valasta omaa kuvaansa, feminiinistä vastinkappalettaan. Erkki Vala puolestaan oli vakuuttunut, että kukaan muu ei osannut kuvata hänen sartaan oikeassa valossa, sillä kukaan muu ei hänen mielestään ymmärtänyt Katri Valaa luontoa rakastavana urheilullisena erakkona, tavallisena ihmisenä. Erkki Vala kirjoitti, ilmeisesti 1970- ja 1980-luvulla, sisarestaan elämäkerta, jossa hän olisi halunnut kertoa oikean totuuden Katri Valan elämästä Olavi Paavolaisen luoman julkisuuskuvan sijaan. Elämäkerran käsikirjoitus jäi kuitenkin kesken ja talletettiin arkistoon. Se on ollut tärkein lähte-

ni Karin Wadenströmin sukuun sekä lapsuuteen ja nuoruuteen, jolloin sisarukset luonnollisesti elivät rinnakkain.

On kuitenkin mahdotonta ratkaista, kenen Katri Vala oli todellisempi ja oikeampi. Todellinen, monisärmäinen ja ristiriitainen ihminen nimeltä Karin Wadenström jää kaikkien määrittely-yritysten katveeseen, rivien väliin, josta hänen sarkastinen huumorinsa ja älykäs terävänäköisyytensä helähtää välillä esiin murtaen tarinaan avoimia kysymyksiä.

Emme tavoita Katri Valaa enää, voimme vain kertoa hänesä tarinoita. Tämä elämäkerta on näistä tarinoista koostettu ja moninäkökulmainen, kertojia on monta ja heillä jokaisella on oma kuvansa Katri Valasta. Tärkeänä lähteenä tähän on ollut *Katri Vala – Tulipatsas* -muistojulkaisu (1946), jonka toimitti Olavi Paavolainen. En ole pyrkinyt häivyttämään monien kertojien ääniä, mutta tiedostan, että olen myös itse käyttänyt kertojan valtaa tulkitsemalla, rajaamalla, etualaistamalla ja seulomalla asioita ja tapahtumia niin, että ne mahtuvat yhden kirjan kansien väliin. Voin vain toivoa, että olen onnistunut tekemään tämän uskollisena Katri Valan omalle hengelle, kuullut häntä tarinoiden ja rivien välistä ja antanut riittävästi tilaa hänen omalle äänelleen silloin kun lähteet ovat sen mahdollistaneet.

Ennen kaikkea toivon, että olen saanut raotettua karkeasti sorvatun tulenkantaja-runoilijan myyttiä ja piirrettyä esiin ihmisen.

I LAPSUUS: AAVISTUS

...

Voiko lapsen käsin siirtää
aurinkoa pimentävän vuoren?
Voi muurahaisen ylpeyttä!

RUNOSTA "ETSIMINEN", *Paluu*, 1934

1. Pohjoinen rajakylä

Katri Valan tarina alkaa pohjoisesta, tunturien tyveen syntyneestä kylästä, jossa hänen vanhempansa tapasivat, rakastuivat ja saivat hänet, ensimmäisen lapsensa. Äidin suvun pitkä historia Muoniossa merkitsi Valalle läpi koko elämän jatkuvuutta ja kuulumista johonkin, olla kohtaisin jostakin. Jos kaikki muu olikin läpi hänen koko elämänsä jatkuvassa liikkeessä ja asuinpaikat vaihtuivat tiuhaan, aina oli olemassa Muonio, johon saattoi palata.

Muonionniska, kuten Muoniota vuoden 1923 kunnallisuudistukseen saakka nimitettiin, sijaitsee nimensä mukaisesti Muonionjoen mutkassa. Seutu on vanhaa saamelaiden laidunaluetta. Pallastunturin tuntumasta, Jerisjärven rannoilta, on löydetty merkkejä keskiaikaisista asumuksista, ja menneiden vuosisatojen elämästä kertovat kalamajat seisovat yhä rivissä Jerisjärven rannalla. Mökit ovat yhä käytössä, vaikka enää seudun miesväki ei vetäydykään syksyisin joukolla viikkokausiksi kalaa kiskomaan. Harmaantuneen mökin sisälle kurkistaessa voi nähdä yksinkertaisella pöydällä kynttilän, kirkkaan pullon ja lasin tai kaksi.

Siellä täällä maisemassa kohoaa jyliä tuntureita, jotka riisuvat kasvillisuutta yltään mitä korkeammalle nousevat: Pallas-, Olos- ja Keimiötunturi ovat niistä suurimpia. Lopulta, kun kääkkärämännytkin ovat luovuttaneet, nousee taivasta kohti vain kiveä ja

jäkälää, ja huipulta laskee maata kohti vuoroin tasaisempaa rinnettä, vuoroin pyöreiden kivien muodostamia putouksia ja kuruja, tunturirotkoja, joissa kauan, kauan sitten ovat vesimassat saaneet hiertää uraansa kallioon.

Tuntureiden keskellä, Muonion maisemassa, ihminen tuntee itsensä pieneksi ja hetkelliseksi. Tämä kaikki on ollut olemassa paljon ennen meitä, ja se jää, kun meitä ei enää ole. Ihmisen osaltaan hiertämänä ja kuluttamana, mutta seisoen yhä järkähtämättä paikallaan.

Seutu tunnetaan vanhasta saamelaisesta kulttuurista ja perinteistä, mutta monet Muonion vanhoista suvuista tuntevat itse-tietoista ylpeyttä suomalaisista juuristaan. Suomalainen uudisasutus levisi Lappiin voimakkaasti erityisesti 1600-luvulla, kun kuningas tuki agraarisia raivaajia verohelpotuksilla. Muoniolle on siis ominaista sen väestön moninaisuus ja monikulttuurisuus – erilaista väkeä on virrannut paikan lävitse, osa vain käydäkseen, osa on jäänyt.

Kulkuyhteyksien ja viljelyksen kannalta juuri joen rannat olivat houkuttelevinta asutusalueetta. Kartassa voikin pitkin Tornionjoen vartta havaita päivämatkan välein ja tiheämminkin syntyneitä taajamia ja kirkonkylä, jotka ovat merkkejä kuninkaan tukemasta asutuksen leviämisestä. Uudisraivaajat rakensivat taloja eteläisen mallin mukaisesti yhteisöiksi ja pihapiireiksi, ja suomalaiset valtasivat vähitellen yhä laajempia aloja. Poropaimentolaisuudesta pääosin elantonsa saaneita saamelaisia ajettiin heidän ikiaikaisilta asuinsijoiltaan jopa väkivalloin pois.

Uudisraivaajia alettiin nimittää ”lantalaisiksi” viljelyspelloille levitetyn lannoitelannan mukaan ja heidän valtaamansa aluetta kutsuttiin Lantamaaksi. Italialainen tutkimusmatkailija Giuseppe Acerbi kuvaa matkapäiväkirjassaan vuonna 1802 Lapin uudisasutuksen syntyä liki orgaaniseksi: ”Kuka tahansa vain haluaa asettua asumaan Lappiin, saa vapaasti valita asuinpaikkansa, mutta sen pitää olla kuuden mailin päässä lähimmän kylän ra-

joista; ja sinä hetkenä kun hän on rakentanut majansa, on kaikki maa kuuden mailin päähän hänen ympärillään hänen omaansa haltuunoton oikeudella.” Suomalaisasutus merkitsi myös kirkollisen vallan saapumista Lappiin. Kylän keskuksiksi kohosi kirkko, kun taas alkuperäiskansa ja heidän luonnonuskontonsa työnnettiin yhä syvemmälle erämaahan.

Muonion kirkonkylä tähyää joen yli Ruotsin puolelle Muoniovaaraan, jonka maamerkki, komea valkeaksi kalkittu kaupapakartano, näkyi vielä 1900-luvun alussa Muonion kirkonkylälle saakka. Jokea pitkin pohjoiseen virtasi kauppatavaraa ja ihmisiä, pohjoisen luonnon tutkijoita ja monenlaisia säätyläisiä, joista useimmat viipyivät vain tovin, toiset jäivät väliaikaisesti hallinnon alan töihin nimismiehiksi ja papeiksi elätellen toivoa paremmista virkapaikoista.

Hallinnollisesti ja yhteisöllisesti Muoniolla on pitkä historia Ruotsin kanssa. Esimerkiksi seurakunta oli irrotettu Pajalasta vasta vuonna 1812 Suomen siirryttyä sodan jälkeen autonomiseksi osaksi Venäjää. Liikenne rajan yli länsinaapurin puolelle jatkui kuitenkin yhä vilkkaana. Ruotsin puoli oli vauras ja runsas, ja väki haki sieltä kauppatavaroita, sokeria ja kahviakin – ylellisyystavaroita, joita omavaraiset taloudet eivät pystyneet itse tuottamaan, mutta joista modernin muutoksen myötä tultiin yhä riippuvaisemmiksi.

Joki oli kuin elämän antimia kuljettava verisuoni karun maan keskellä. Joki myös vei ihmisiä yhteen: sitä pitkin väki pääsi kauppoille, kirkonmenoihin ja seuroihin, ihmisten ilmoille tapamaan toisiaan ja virkistymään. Talvikaudella kulku sujui jäätä ja lunta pitkin, mutta syksyisin ja keväisin liikenne oli pitkään pysähdyksissä. Toisinaan jopa kuukausiksi venynyt raskas keli-rikko aika eristi ja aiheutti puutetta, niin materiaalista kuin henkistä.

Alun perin Muoniota ei luettu kuuluvaksi Lappiin, kuvailee Erkki Vala, Katri Valan veli, sisarensa elämäkerran käsikirjoituk-

sessä, joka ei koskaan valmistunut. Erkki oli tutkinut äidin puoleisen sukunsa seutuja ja vaiheita seikkaperäisesti. Ruotsin vallan aikana Muonio ja koko Tornionlaakso olivat osa Västerbotenin eli Länsipohjan lääninä, jonka hallinnollinen keskus oli Uumaja. Suomen sodan jälkeen vuonna 1809 vedetty, Tornion- ja Muonionjokea pitkin kulkeva valtakunnanraja oli Erkki Valan mukaan mielivaltainen ja repi kahtia maakunnan, jolla oli oma omintakeinen kulttuuri ja perinteet.

Katri Valan syntymäkodin nimi Mäki esiintyy Erkki Valan mukaan ensimmäisen kerran asiakirjoissa vuonna 1640. Vuonna 1637 kuninkaan veronkantajat tapasivat Jerisjoen ja Muonionjoen risteyksessä Muonionniska-nimisen uudisasukaskylän, joka merkittiin oitis veroluetteloihin.

Mäen sukuhistoria on kuin sotkuinen kalaverkko, jonka selvittämisen tekevät erityisen haastavaksi ajan varrella käyttöön otetut uudet sukunimet. Iso suku saattoi hallita puolta paikkakuntaa, ja usein perheet ottivat käyttöön talonsa nimen jo käytännön vuoksi. Tiedetään, että Katri Valan äidinpuoleisen suvun hallussa oli ainakin neljä kirkon läheisintä suurta taloa: Mäki, Hieta-nen, Lahti ja Regina. Mäen talon omistaja Regina Heikintytär oli 1700-luvun puolivälissä rakentanut naapurustoon uuden talon, jonka oli nimennyt itsensä mukaan Reginaksi. Reginan suku on yhä yksi Muonion vaikutusvaltaisista suvuista.

Erkki Vala kiinnittää sukuselvityksessään huomiota vahvaan matriarkaaliseen kulttuuriin. Mainitun uuden sukuhaaran nimenneen Reginan miehestä ei tiedetä mitään, hän on kuin ”varjo vain”, toteaa Vala. Naisten asema oli peräpohjalaisessa yhteisössä Valan mielestä hallitseva ja hän muistuttaa, että nimittihän Adam Bremeniläinen jo keskiaikaisessa kronikassaan Pohjanlahden takaista seutua ”Naisten maaksi”. Tämä tuo Valan mieleen myös *Kalevalan* Pohjolan emännän, Louhen.

Katri Valan äidinpuoleinen Örnien kantasuku tulee Erkki Va-

lan mukaan Ylä-Kainuusta, jossa siihen suvun kertomaperinteen mukaan oli kietoutunut myös ranskalaisverta. Örnit olivat vanhaa sotilassukua, joka palveli Ruotsin kuninkaan armeijassa. Samuli Paulaharju kertoo teoksessaan *Vanhaa Lappia ja Peräpohjaa* (1923) vanhasta sotilaasta Johan Örnistä, joka oli viimeinen Ruotsin valtakunnan riveissä palvelleista Muonion Örneistä.

Suvun esi-isän, uskonnollisen Johan Örnin, tiedetään arvoitelleen tiukasti Muonion kuuluisan erämaapapin ja ensimmäisen kirkkoherran Mathias Kolströmin elämäntapoja. Kolströmistä kertoivat matkakirjoissaan myös tunnetut Grand Tour -ajan matkailijat, italialainen Giuseppe Acerbi ja englantilainen E. D. Clarke, jotka tulivat Lappiin ja Muonioon 1700-luvun lopulla etsimään romanttisia Ultima Thulen kokemuksia. Karismaattinen pappi Mathias Kolström tunnettiin paikkakunnalla epäsovinnaisista elämäntavoistaan. Acerbi kuvaa Kolströmiä ”moukkamaisimmaksi papiksi, jonka olen koskaan monilla matkoillani tavannut”. Kolströmillä oli Acerbin mukaan kuitenkin aimo annos tervettä järkeä ja ajan politiikkaa tämä kommentoi varsin tarkkanäköisesti. ”Poliittisilta mielipiteiltään hän oli kaikenlaisen despotian jyrkkä vastustaja [– –]. Erityisesti hän vihasi Venäjää ja sen hallitusta, jonka hän sanoi orjuuttaneen kansan ja pitävän sitä määrätietoisesti eläimellisessä tietämättömyydessä”, Acerbi kirjoittaa matkapäiväkirjassaan.

Anarkistinen mielenlaatu ja viha sortavaa Venäjää kohtaan eivät tiettävästi periytyneet Kolströmin tyttärenpojalle, nimismies Mathias Johan Arvid Kockille, jonka kanssa Katri Valan isä Robert Wadenström myöhemmin joutui kahnauksiin Ilomantsissa.

Ruotsin puolella sai alkunsa myös pohjoiseen Suomeen levinnyt uskonnollinen herätys, joka vaikuttaa voimakkaasti vielä tänä päivänäkin. Lars Levi Laestadius, Pajalan kirkkoherra vuodesta 1849, oli synnyttänyt voimakkaan uskonnollisen hurmosliikkeen, joka huolestutti jo varhain alueen valtaapitäviä. Alkoholien myynti romahti ja henkilökohtaisen uskonkokemuksen

merkitystä korostanut kansanliike lisäsi väen itsetietoisuutta ja itsekunnioitusta murtaen vanhoja valta-asetelmiä. Laestadius haastoi luterilaisen kirkon ympärille kehittyneen säätyläisvallan, joka piti Lapin taajamia otteessaan. Sen sijaan hän oli hyvin kiinnostunut Lapin luonnonuskonnoista, olihan hänellä itselläänkin saamelaisverta perimässään.

Samoin kuin Kolström, Laestadiuskin oli lukenut Uppsalan yliopistossa teologian ohella luonnontieteitä ja keräsi kasvinäytteitä yliopistolle. Hänet tunnetaan myös kansanperinteen kerääjänä, joka kirjoitti ranskalaisten tutkijoiden pyynnöstä tutkielman saamelaisten uskomuksista. Teos oli pitkään kadoksissa, mutta sittemmin se on suomennettu kahteenkin kertaan, viimeksi nimellä *Lappalaisten mytologian katkelmia*. Kiinnostus kansanperinteeseen näkyy värikkäänä kielenä myös Laestadiusen uskonnollisissa teksteissä.

Jo Kolströmiä arvostellut esi-isä Johan Örn tunnettiin uskonnollisena ja korkeamoraalisena miehenä. Vuosisadan loppupuoliskolla Örnin suku liittyi monien muiden muoniolaisten sukujen myötä lestadiolaiseen herätysliikkeeseen, joka alkoi hallita seudun yhteisöllistä elämää.

Katri Valan muoniolainen isoisä, perheensä vanhin poika Kalle Örn, sai perinnöksi suurimman talon ja valtavat porotokat, joista hän kuitenkin pian luopui ja keskittyi maanviljelyyn, kertoo Erkki Vala. Hän otti käyttöönsä nimen Mäki talonsa mukaan. Isoäiti Marja Fredrika puolestaan tuli muoniolaisesta Vuollon talosta. Hän kuului Erkki Valan mukaan tunnettuun Kyrön sukuun, joka oli peräisin Ilostakyröstä Etelä-Pohjanmaalta ja jonka lukuisat jälkeläiset olivat levittäytyneet ympäri Lappia. Heidän talouteensa kuului myös Kalle Mäen veli Iisakki, joka oli luovuttanut oman perintöosansa veljelleen asuntoa ja ylläpitoa vastaan. Ihmisarka vanhapoika vietti aikaansa mieluiten erämaassa kalastellen ja filosofeeraten. Erkki Vala näkee sairaalloisen Iisakin

merkkinä suvun miespuolisten keskuudessa periytyvästä rappios-
ta, jonka katsoi vaikuttaneen myös heidän nuorempaan veljeen-
sä Niiloon.

Vuosisatojen ajan puoliso oli löydetty Örnin sukuun lähipitä-
jistä tutuista taloista, mikä oli johtanut siihen, että suvun vilje-
lykset ulottuivat yhä laajemmalle. Mutta uusi aika teki tuloaan
vuosisadan vaihteen tuntumassa myös Muonioon ja vavisutti
vanhan sukuyhteisön perustaa. Modernisaatio levisi 1800-luvun
lopulla myös pohjoiseen ensimmäisenä merkkinä Tornioon ja
Kemiin perustetut höyrysahat, jotka tarvitsivat puuta ja sitoivat
vaikutuspiiriinsä myös laajan joukon paikallista väestöä.

Muonion seudulla alkoivat laajat hakkuut. ”Vanhoillisuus ja
vanhoista tavoista kiinnipitäminen alkoi tuntua esteenä olemas-
saolon taistelussa. Ne, jotka osasivat sukkelasti sovittautua uusiin
olosuhteisiin, alkoivat kääriä rahoja metsäkaupoissa ilman sit-
keätä työtä ja moraalisia periaatteita. Maa järisi vanhan sukuyh-
teiskunnan alla ja jännitys vanhan ja uuden välillä tuntui voi-
makkaana Muonion nuoren sukupolven keskuudessa vuosisadan
vaihteessa”, Erkki Vala kuvaa.

Metsänhoitajat, metsurit ja tukkimiehet, nuo uuden ajan ai-
ruet, saapuivat etelästä sankoin joukoin Lappiin muutosta te-
kemään ja sytyttivät myös paikallisessa nuorisossa halun läh-
teä liikkeelle ja maailmaa näkemään. Kun haave isosta avarasta
maailmasta tuttujen polkujen ja katsantotapojen ulottumatto-
missa oli kylvetty, ei sitä ollut enää tukahduttaminen.

Oman kylän ja yhteisön ulkopuolinen kiihkeä, uusi moder-
ni elämä alkoi kiehtoa myös Katri Valan äidinpuoleisen suvun
nuoria. Katri Valan isoisan sisaren, Muonion toimeliaimpana
emäntänä tunnetun jyrkän Ella-Marian lempipoika Selim Töy-
rä esimerkiksi kapinoi äitiään ja uskonnollisen suvun järjestystä
vastaan, karkasi 1890-luvulla Helsinkiin ja ilmoittautui maalaus-
oppilaaksi Ateneumiin. Selimin serkku ja ystävä, Katri Valan äi-
din veli ja Mäen talon ainoa poika Artturi, ei puolestaan kyennyt

repäisemään itseään irti suvun odotuksista ja velvollisuuksista, vaan murtui ja hirtti itsensä. Paikkakunnalla arveltiin, että syynä oli sukujen sisäsiittoisuudesta johtunut mielisairaus, mutta suvun matriarkoilla oli Erkki Valan mukaan tapahtumien kulusta vankka käsitys: ”Se oli Jumalan tahto.”

Lestadiolaisuus, joka alun perin oli Laestadiuksen synnyttämän hurmoksen myötä järkyttänyt alueen vallan hegemoniaa, oli puolessa vuosisadassa muodostunut jäykkiä katsomuksia ylläpitäväksi ja sisäänpäin kääntyneeksi yhteisöllisyydeksi. Pohjimmiltaan lestadiolaisuus olikin monien muiden ajan herätysliikkeiden tavoin modernisaation vastainen liike. Yksilöistymisen sijaan se korosti perheen ja suvun merkitystä. Modernia kaupunkielämää pidettiin liikkeen piirissä turhamaisena ja vahingollisena. Liikkeen patriarkaalin taantumus tuki perinteisiä sukupuolirooleja ja kannatti säätyerojen pysyvyyttä. Jokaisen tuli pysyä kuuliaisesti paikallaan, ei pyrkiä kehittymään tai muuttamaan olojaan.

Myös Selim Töyrä sai kokea tulleen suljetuksi ulkopuolelle. Lestadiolaiselle suvulle pojan tie oli kauhistus, olihan kuvien maalaaminen vastaan heidän uskonkäsitystään. Edes se, että Selim saavutti mainetta maalaamalla kuuluisan lestadiolaisen saarnaajan Juhani Raattaman muotokuvan, ei suvun mielipidettä liennyttänyt. Kun Selim palasi lapsuudenkotiinsa rahattomana ja nälissään, hänen äitinsä ei iloinnut tuhlaajapojan paluusta, vaan antoi ainoana apunaan matkarahat Amerikkaan, jotta häpeää aiheuttanut poika katoaisi näköpiiristä, kertoo Erkki Vala. Todellisuudessa Selim Töyrä avioitui Lapissa vuosisadan vaihteessa ja yritti luoda siellä perheelleen elämän, mutta etelän kaupungeissa omaksutut modernit elämäntavat estivät häntä sopeutumasta täysin pohjoisen uskonnolliseen yhteisöön. Edes muutto Tornioon, Lapin kaupunkikeskukseen, ei auttanut. Aluksi kaupunkilaiset ostivat hänen muotokuviaan innokkaasti, mutta kun levisi tieto, että Selim oli ostanut vaimolleen

ompelukoneen, into hiipui. Modernin elämän piirteitä vastustettiin kaikissa muodoissaan.

Lopulta Selim Töyrä muutti perheineen Yhdysvaltoihin. Hänestä tuli Los Angelesissa yliopiston taideprofessori ja tunnettu kulissi- ja muotokuvamaalari, jonka malleina istui useita Hollywoodin tähtiä. Elokuvamaailman keskelläkään Selim ei unohthanut uskonnollisia juuriaan. Hän maalasi useita alttariteoksia, joista kaksi löysi tiensä myös Muonioon. Toisen maailmansodan alla Ylimuonion lestadiolainen rauhanyhdistys tilasi sovinnoneeleenä Töyrältä alttaritaulun, ja myöhemmin toisen lahjoitti Muonion rukoushuoneyhdistykselle Los Angelesin suomalainen seurakunta. Jälkimmäinen teos ”Antakaa lasten tulla minun tyköni” on nykyään nähtävillä Muonion kirkossa.

Samoihin aikoihin, kun Katri Valan Artturi-eno ja äidin Selimserkku kamppailivat suvun painostusta vastaan, saapui Muonioon kesällä 1897 muuan 24-vuotias apulaismetsänhoitaja Robert Waldemar Wadenström, Porvoon kanttorin August Wadenströmin nuorempi poika. Kanttori Wadenström oli Porvoossa tunnettu edistyksellinen luottamusmies, jonka apuun seurakuntalaiset huolissaan turvautuivat. Näлкävuosina hän esimerkiksi oli organisoinut seurakunnan hätäapua. Hänen aloitteestaan Porvooseen myös perustettiin työväen laulukuoro, vähäosaisten levottomaan Pappilanmäen esikaupunkiin asennettiin katuvalot ja Porvoon hautausmaalle rakennettiin hautauskappeli. Hänen muistoaan kantaa Porvoossa yhä Wadenströminkuja Pappilanmäellä.

Wadenströmien suku oli alun perin Etelä-Ruotsin Halmstadin, jossa kanttori Wadenströmin isoisä, porvari Sven Hansson Wadenström eli kymmenen vuotta nuoremman vaimonsa Ingrid Sundbergin ja lukuisten lastensa kanssa. Neljätoistavuotisen avioliiton jälkeen Sven Wadenström kuitenkin jätti perheensä, joka menetti vakaan porvarillisen asemansa ja lapset joutuivat jo varhain tekemään töitä elantonsa eteen.